

*А.Д.Сандыбаева*¹, А.Т. Айтимбаев², Ж. Бекболатқызы³*

¹ *т.ғ.к., доцент Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан,*

E-mail: a.sandybaeva@iuth.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0003-1244-3610>

² *Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан*

E-mail: yasawiun@mktu.turkistan.kz

³ *«Alikhan Bokeikhan University», Семей, Қазақстан*

E-mail: zhannur.bekbolatkyzy.86@mail.ru

АШАРШЫЛЫҚ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛЫ: ТАРИХИ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың 20-30 ашаршылық жылдарындағы Қазақстанның этнодемографиялық дамуы сөз болады.

Аталған ашаршылық салдарынан қазақ халқы өз жерінде күні кешеге дейін саны жағынан азшылыққа ұшырап, өзгелерге жол берумен келді. Халықтану ғылымының сол ашаршылық азаптың қыр-сырларын зерттей отырып болашақта оның қайталанбауы үшін өз тұжырымдарын алға тартады. Міне, осы тұрғыдан қарағанда, Қазақстандағы кеңестендіру жылдары қолдан жасалған ашаршылықтан қазақ халқының саны мен үлесіне қалай әсер еткенін 1926, 1937 және 1939 жылдары жүріп өткен Бүкілодақтақ халық санақ-тарының қорытынды нәтижелерін тарихшылардың еңбектерін қолдана отырып, оларды өзара ғылыми түрде салыстыру арқылы үлкен дәлдікпен есептеп шығара аламыз.

Кеңестендіру жылдары Қазақстанда жүргізілген күштеп ұжымдастыру мен отырықшыландырудың қазақ халқының тарихы мен тағдырына ауыр демографиялық апат тудырғанын шетелдік тарихшылар сол 1930 жылдардың өзінді-ақ айтқан болатын. Содан бері шетел ғалымдарының еңбектері мен басылым-дарында Қазақстанда 1930 жылдардың басындағы ашаршылықтан қанша адам шығын болғандығы жөнінде қызу пікірталастар жүрді.

Батыс зерттеушілерінің еңбектерінде ашаршылық жылдарында Қазақстандағы адам шығыны жайлы әрқелкі мәліметтер келтіріледі. Қазақстанда 1931-1933 жж. ашаршылық кезеңіндегі адам шығыны туралы көптеген құжаттардың ғылыми айналымға енгеніне қарамастан, отандық зерттеушілеріміз әр түрлі деректік мәліметтер келтіруде.

Кілт сөздер. Қазақстан, қазақтар, этникалық топтар, халық санағы, статистика, ашаршылық, демография.

*Сандыбаева А.Д. *¹, Айтимбаев А.Т. ², Бекболатқызы Ж. ³*

¹ *к.и.н., доцент Международной университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан,*

E-mail: a.sandybaeva@iuth.edu.kz

² *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясауи, Туркестан,*

Казахстан, E-mail: yasawiun@mktu.turkistan.kz

³ *«Alikhan Bokeikhan University», Семей, Казахстан*

E-mail: zhannur.bekbolatkyzy.86@mail.ru

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ГОЛОДА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье речь пойдет об этнодемографическом развитии Казахстана в 20-30-е годы ХХ века.

В результате этого голода казахское население до вчерашнего дня находилось в меньшинстве на своей земле, уступая место другим. Историческая демография выдвигает свои выводы, исследуя тонкости этой голодной агонии, чтобы она не повторилась в будущем. С этой точки зрения мы можем с большой точностью вычислить итоговые результаты Всесоюзных переписей населения, которые прошли в 1926, 1937 и 1939 годах, используя труды историков и сравнивая их между собой научно.

О том, что насильственная коллективизация и оседание, проводимые в Казахстане в годы советизации, вызвали серьезную демографическую катастрофу в истории и судьбе казахского народа, зарубежные историки говорили еще в 1930-х годах. С тех пор в трудах и изданиях зарубежных ученых ведутся ожесточенные споры о том, сколько людей погибло в Казахстане от голода начала 1930-х годов.

В работах западных исследователей приводятся неоднозначные сведения о человеческих жертвах в Казахстане в годы голода. Несмотря на то, что в научный оборот в Казахстане вошло большое количество документов о человеческих жертвах в период голода, который длился три года, отечественные исследователи приводят самые разные данные.

Ключевые слова: Казахстан, казахи, этнические группы, перепись населения, статистика, голод, демография.

*A.D. Sandybaeva*¹, A.T. Aitimbaev², Zh. Bekbolatkyzy³*

¹ *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan, E-mail: a.sandybaeva@iuth.edu.kz*

² *Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, PhD student, Turkestan, Kazakhstan E-mail: yasawiun@mktu.turkistan.kz*

^{3*} *"Alikhan Bokeikhan University", Semey, Kazakhstan E-mail: zhannur.bekbolatkyzy.86@mail.ru*

THE ETHNODEMOGRAPHIC SITUATION OF KAZAKHSTAN IN THE YEARS OF FAMINE: HISTORICAL ANALYSIS

Abstract

The article will focus on the ethnodemographic development of Kazakhstan in the 20-30s of the twentieth century.

As a result of this famine, the Kazakh population was in a minority on their land until yesterday, giving way to others. Historical demographics forward its conclusions, exploring the subtleties of this hungry agony, so that it does not happen again in the future. From this point of view, we can calculate with great accuracy the final results of the All-Union Population Censuses that took place in 1926, 1937 and 1939, using the works of our brothers-historians and comparing them scientifically.

Foreign historians said that the forced collectivization and settling carried out in Kazakhstan during the years of Sovietization caused a serious demographic catastrophe in the history and fate of the Kazakh people back in the 1930s. Since then, there have been fierce debates in the works and publications of foreign scientists about how many people died in Kazakhstan from hunger in the early 1930s.

The works of Western researchers provide ambiguous information about human casualties in Kazakhstan during the famine. Despite the fact that a large number of documents on human casualties during the famine, which lasted three years, have entered scientific circulation in Kazakhstan, domestic researchers cite a variety of data.

Keywords: Kazakhstan, Kazakhs, ethnic groups, population census, statistics, famine, demography.

Кіріспе. Жалпы Қазақстанда ашаршылық жылдарындағы этнодемографиялық жағдай мәселесі зерттелмеген тақырып деп айта алмаймыз. Бірақ мәселе, әміршіл-әкімшіл тоталитарлық жүйе жағдайында оған көлеңке түсіретін тарихи еңбектердің бәрі, тіпті әлі күнге дейін басы ашық қалып отыр. Мұның өзі коммунистік идеологияның ноқтасы шешілмеген мәселенің бірі болып отыр. Ақтаңдақтардың ақиқатын танытуда жаңа ғылыми зерттеулердің айналымға енгізілуі, жаңа ғылыми ашылулардың болуы тақырыптың мазмұнын өзекті ете түспек. Сондықтан, осыған байланысты жаңаша ой түйіп, ғылыми тұжырымдар жасау тарихшылардың міндеті болып отыр.

Бүгінгі күн Қазақстан тарихының сол елде тұрып жатқан халық үшін, халықтың болашағы үшін, санасы сергек танымы жоғары ұрпақ өсіруде мәртебесі биіктей бермек. Жетпіс жыл Кеңес өкіметінің, үш жүз жыл патша өкіметінің саясатының ықпалымен жүрген қазақ халқы өзінің еркіндігін алмаса, бүгінде өзге мемлекетке сіңісіп немесе жерінен айырлар меді! Міне, сондықтанда 20-шы – 30-шы жылдардағы қазақ ауқатты шаруаларын меншігінен айыру және күшпен ұжымдастыру процесі мен аштық салдары күрделі тарихы жаңа зерттеулерге мұқтаж. Қазақстандағы коллективтендіру бүкіл елдегі науқанның құрамдас бөлігі бола тұрса да одан әсіресе көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруаларының ауыр азап шеккенін «қазақ этносының аяусыз қырғынға ұшырағанын, сөйтіп аса ауыр шығында басынан кешкенін көрсетеді» [1, 44].

Қазақстанның тәуелсіздік алуы бұл тақырыпты терең зерттеуге жол ашты. Мәселенің маңыздылығы оған шетелдік әріптестеріміздің көптеп және баса назар аударуларынан да көрінеді.

Өйткені көшпенді-лерді отырықшыландыру дегеніміздің өзі жалпы адамзаттық процесс, яғни тек Қазақстан тарихының ғана емес, дүниежүзілік тарихтың да елеулі зерттеу тақырыбы болып табылады. Оның үстіне Қазақстанда шаруаларды ұжымдастырудың күшпен жүргізілуінің аса ауыр салдарлары өзімізге де, басқаларға да сабақ бола алады. Яғни бұл тақырыпты терең зерттеу тәуелсіз елімізде өткеннің қателіктері енді қайталанбауы үшін де қажет.

Қазақтың қалыптасқан ауқатты шаруаларын тәркілеу дәстүрлі шаруашылықты жойып қана қоймай, артынан жаппай ашаршылыққа алып келгені, «ауқатты» деп танылған азаматтарымыздың шетелге асып кетуі, тағдырын тәлкекке салған кеңстік идеологияның бұғауында екені айқындап тұр. Кезінде осы күштеп коллективтендіру мен оның зардаптарынан туған ашаршылық туралы қисынды-қисынсыз теория-лар мен ғылыми түйінділер айтылып, жасалып, баспасөз беттерінен орын алғаны да аян. Мысалы: Мұстафа Шоқайұлы және т.б. қатты күйініп зарарлы сынға алған сол қисынның бірі «...қазақ сияқты жабайы, надан халықтың социализм қарқынына ілесе алмайды-мыс. Демек, ашыққан халыққа көмек беру, азық – түлік босату мүлде қажетсіз. Ондай бос шығындарға тектен-текке барғанша, қаржыны елді индустрияландыру қажеттеріне жұмсаған абзал. Міне, осындай қара ниет қағидалар, зұлым ойлы сандырақ теориялар белгілі дәрежедегі қазақ халқы тарапындағы мемлекеттік үлкен, құйтұрқы саясаттың негізіне алынғаны даусыз»– дейді [2, 9].

Зерттеу нәтижелері қарастырылып отырған кезеңдегі Қазақстандағы әлеуметтік саяси процесстерді зерттеу әкімшіл шаруашылықтық жүйенің ішкі қалыптасу механизмдерін, қайшылықтарын айқындай түсуге көмектеседі. Ал бұл Қазақстан тарихынан алда жазылатын жаңа, іргелі жұмыстарға жол ашып, ғылыми негіз қалайды.

Алаш арыстарының көсемі Ахмет Байтұрсынұлы 1920-жылдардағы аштық жөнінде 1922 жылғы «Қазақ календарына» жазған «Тәні саудың – жаны сау» атты мақаласында: «.. Өткен қыста аштық болды. Ашыққан адам бірінің етін бірі жеді. Өліктің етін жегені былай тұрсын, өлмеген тірі адамдарды малша ұрып, малша сойып жеді. Қалаларда түн болса, көшеде жүруге болмады. Мезгілсіз уақытта көшеде жүрген адамдарды жылқы сияқтандырып бұғалық салып, буындырып ұстап, сойып жейтін болды. Анасы баласының етін жеуге жетті... Аштықтан адам тәні азып еді, жаны да азып, ес кетіп, адамгершілік жоғалып, адам хайуаннан да жаман болып кетті...» - деп жазған екен. Ал осы аштық салдарының қанша адамнан айырылғанымыз, үлкен зерттеуді қажет ететін тақырып екені анық.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмыстарына арқау арқау болған архивтік құжаттар, статистика-лық мәліметтер, қазақ халқының демографиялық құрылымы мен халық саны туралы іргелі ғылыми еңбектер. Ұлт және этносты зерттеудің жүйелі-функционалды әдіс, тарихи жүйелілік, тарихи-салыстыру, хронологиялық және бақылау әдісі; контент-анализ, салыстырмалы-тарихи, жазба деректерді зерттеу, статистикалық деректерді талдау және тарихи, тарихи-демографиялық бағыттағы зерттеу әдістері қолданылды. Ашаршылық жылдарындағы этнодемографиялық ахуалды зерттеуде салыстырмалы талдау әдісі арқылы әртүрлі кезеңдердегі халықтың саны, құрамындағы өзгерістерді нақтылауға пайдаланылды. Архивтік материалдар деректердің сенімділігі мен маңыздылығын айғақтауға, ашаршылықтың әсерін нақты аймақтар мен тұрғындарға тигізген зардаптарын зерделеуде негіз болды. Ашаршылықтың нәтижесінде Қазақстандағы халықтың сандық көрсеткіштерін моделдеу әдісі арқылы демографиялық өзгерістерді талдау және тұжырымдауда негізін құрады.

Талқылау. Қазақ халқына зор нәубет ала келген ХХ ғасырдың 20-30-жылдары туралы соңғы отыз жыл көлемінде бірқатар жаңа зерттеулер жарық көрсе де, тарихшылар назарын аударатын келелі мәселелер әлі де аз емес. Соның бірі – ашаршылық жылдарындағы халықтың сандық өзгеріске ұшырауы. Республикамыздың беделді тарихшылары М.Қозыбаевтың, К.Нұрпейісовтың, М.Қойгелдиевтің, Т.Омарбеков [3] және тағы басқалардың аталған кезеңдегі қазақ халқының басына түскен қасірет туралы зерттеу еңбектерінің нәтижесінде тарихымыздың көмескі беттерінің шындығы ашылып, оларға шынайы баға берудің ғылыми деңгейі жаңа сатыға көтерілуде. Аталған тарихи мәселе ұлттық тарихты жаңғырту міндеттерінен туындап отыр. Сондықтан тақырыптың өзектілігі – оның тек аз зерттелгендігінде ғана емес, қоғамдық-тәжірибелік мәні мен тарихи сабақтастығында [4].

Көпшілікке мәлім, Қазақстанда халықтың ашаршылықтан қырылғаны КСРО мүлдем тарағанға дейін КОКП мен Кеңес өкіметінің аса жасырын құпиясы болып келді. КСРО-дағы болған ашаршылықты 1991 ж. мойындаған тек Михаил Горбачев қана болатын. Ал осыған дейін ашаршылық пен репрессияның барлық жәй-жапсары құпия болып қала берген еді [5].

Тәуелсіздігімізді алғаннан бері халқымыздың басынан кешкен зұлматты кеңестендіру жылдарының ақиқаттарын ашық айтуға мүмкіндік алдық. Тарихшы ғалымдарымыз, зерттеушілеріміз бен ізденушілеріміз, әсіресе ұжымдастыру арқылы келген отызыншы жылдардың басындағы аштық нәубеті жөнінде бірқатар құнды-құнды зерттеулер жасап, осы зұлматтың ақиқаттарына жету үшін жан-жақты ізленістер жасауда. Сол зерттеулердің әсерінен көптеген шындық беті ашылуда. Мысалы, өткен

ғасырдың 20-жыл-дарының соны мен 30-жылдарының басындағы Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру арқылы келген ашаршылық қолдан жасалған, идеологияға негізделген саясатты көзсіз жүзеге асыруға ұмтылушылықтың нәтижесі еді. Коммунистік партияны қазақтарға, одан кейін, белгілі бір дәрежеде басқа да көшпелі халық-тарға әкеліп жапсыру оларды сан апат пен қайғы-қасіретке душар етті. Сөйтіп, 1931-1933 жылдар қазақ халқының ең бір қасіретті жылдары болып тарихымызда қара әріптермен жазылып қалды [6].

Нәтижелер. ЗұлаMAT жылдардың астарлы ақиқатын сезіну үшін халық санағына тоқталмай өтпесіміз анық. 1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағы бойынша, Қазақста аумағындағы тұрған тұрғылықты халықтардың саны 6500895 адамды құраған екен. Олардың 8,3% қалаларды, ал 91,7%-ы ауылдық жер-лерде тұрған еді. Енді олардың арасындағы қазақтардың саны 3713394 адамды құрап, республика халқы-ның 57,1%-ы болса, ал орыстар 1279979 адамды құрап, демек 19,7% болған екен. Ал қала тұрғындарының ішіндегі қазақтардың саны мен үлесі 77554, яғни 2,1 пайыз болса, ал орыстардың қатары 283767, демек 22,2 пайызды құрап, қазақтардың санына қарағанда орыстардың сандық үлесі (206213) , яғни 20,1 пайызға жоғары болған екен. Енді ауылдық жерлерде тұрған қазақтардың саны 3635840, яғни 97,9 пайыз болса, ал орыстардың қатары 996212, демек, 77,8 пайызды құрап, қазақтардың саны орыстардың санына қарағанда (2639628) яғни 20,1 пайызға басымдау болғанын көреміз. Сондай-ақ қаралып отырған мәселенің аныққанығын саралауда Жеңіс Талдыбаев ағамыздың «Қазақстандағы ашаршылық салдары» мақаласын арқау ете отырып қарастырдым. Айталық онда 1939 жылға санақ бойынша, Қазақстанда тұратын халық-тардың саны 6151102 адамды құраған болса, олардың 27,8 пайызы қалаларды, ал 72,2 пайызы ауылдық жерлерде өмір сүрген еді. Енді олардың ішіндегі қазақтардың саны 2327625 адам болып, республика халқының 37,8 пайызын құраса, ал орыстар қатары қазақтардың сандық үлесінен (121503 адамға) яғни 2,0 пайызға басымдау 2449128 адамды құрап, демек 39,8 % болған екен. Ал қала тұрғындарының арасындағы қазақтардың саны мен үлесі 374675, яғни 16,1 пайыз болса, ал орыстар қатары 977876, демек 39,9 пайызды құрап, қазақтардың санына қарағанда (303261) яғни 23,8 пайызға артығырақ болған екен. Енді ауылдық жерлерде тұрған қазақтардың саны 1953010, яғни 83,9% құрап, ал орыстардың қатары 1471252, демек 60,1 % болса, қазақтардың саны орыстарға қарағанда (481758 адамға), яғни 23,8 пайызға жоғары болған екен деп көрсетті [7].

Қазақстан халқының саны 1926-1939 жж. аралығында (1937 жылы – 1380712 адамға кеміп) 349793 адамға, яғни 94,6%-ға азайғаны анықталып отыр. Ал осы жылдары республикадағы қазақтардың тек саны ғана емес, үлесі де күрделі өзгерістерге ұшырап, өте төмендеп кетті: 1926 жыллы олардың саны – 3713394 болса, 1937 жылы – 2181520, ал 1939 жылы – 2327625 ғана еді. Осы жылдары республиканың аумағында тұратын қазақтардың саны (1937 жылы- 1531874, яғни 58,7%) 1385769 адамға, яғни 62,7% -ға кемігені байқалып отыр. Яғни осы 14 жыл ішінде қазақтардың саны 19,2 пайызға кеміді, ал олардың республика-дағы халықтардың арасындағы үлесі бұл жылдарды өте азайып, қазақтар өз Отанында аз ұлтқа айналды: 1926 жылы - 57,1% болса, 1937 жылы – 42,6%, ал 1939 жылы – 37,8%-ға дейін төмендеді [8]. Демек қазақ қлтының мұндай қасіретті тағдыры сол кездегі Кеңес Одағы оның бір бөлігі болған Қазақстанның басынан кешірген ірі саяси-экономикалық және қоғамдық өзгерістерінде, солардың нәтижелері мен салдарына туындаған еді.

Қазақстандағы кеңестендіру жылдарының зерттеу аралығындағы Кеңес өкіметінің жүргізген саясатының нәтижелерінн туындаған қазақ халқының ұжымдастырудың салдары арқылы келген ашаршылыққа ұшырауына байланысты деректер бар. Енді соларға келсек, ауыл шаруашылығындағы қуғындау саясаты Қазақ АССР орталық атқару комитеті мен халық комиссарлары кеңесінің 1928 жылдың 27 тамызындағы «*Бай шаруашылықтарын кәмпескелеу туралы*» қаулысынан басталды. Осы қаулы негізінде жеті жүзге жуық ірі бай шаруашылықтары тәркіленіп, олардың иелері қанаушы тап ретінде жер аударылды. Осы саясат енді колхоздастру кезінде одан әрі жалғасып, қуғындауларға орта шаруалар мен ауқаттылар да ұшырады.

КСРО Орталық Атқару Комитеті мен Қазақ Халық Комиссарлары Кеңесінің 1930 жылдың 1 ақпанындағы «*Жаппай коллективтендіру аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құруды нығайту және кулактармен күресу шаралары жөнінде*» деген қаулының негізінде Қазақстан үкіметі де 1930 жылдың 19 ақпанында дәл осындай қаулы қабылдады. Сөйтіп, ендігі кезекте колхоз құрылысына «*қарсылық жасап отырған қанаушы элемент*», әрі пролетариат жауы деген желеумен кулактар мен байларды тап ретінде жою науқаны басталды. Осы қаулыға сәйкес әрбір аудан және ауыл көлемінде жойылатын кулактар мен байлардың жалпы саны халықтың 3,5 пайызы болуы керек делінді. Бұл жаңа науқан 1928-1934 жылдары Қазақстанда ашаршылықтың басталуына жол ашты. Аштық көшпелі және жартылай көшпелі елді отырықшылдыру және ғасырдар бойы қазақтың тамағы мен киімі болып келген малынан айыру, күштеп ұжымдастыру салдарынан туындады. Жүздеген мың

орыс, украин, ұйғыр және басқа ұлт өкілдері қырылды, бірақ қырылғандардың негізгі көпшілігі қазақтар болды.

Қолдағы бар деректерге жүгінсек, Қазақстандағы ашаршылық апаты 1927-1928 жж. жұттан кейін-ақ басталғанын көрсетеді. Мәселен, Адай округінде мал жұтап, адамдар аштыққа ұшырағандары айтылады.

Сондай-ақ, П.Ивановтың 1927-1928 жж. Сырдария губерниясындағы жұт туралы деректері жұтаған шаруашылықтарда мал саны қысқа дайындалған пішеннің жетімсіздігінен, жұттан, түсік тастағаннан кемуін алға тартады. Алайда ең құндысы бұл деректер тарих үшін аса маңызды мәліметтер ұсынып, қазақ, орыс, өзбек халықтарының шаруашылық жүйесі жөнінде ой қорытуға жетелейді. Отырықшы қазақтардың шаруа қожалықтары 21,3 пайыздай, яғни үш еседей көп зардап шексе, орыс, өзбек ұлттарының шаруа қожалықтарының жұтағаны мүлде аз болғанын айтады.

Ұлттық-тұрмыстық топтарына қарай санағанда жұттан күйзелген шаруашылықтың деңгейі өзбектерде – 4,1 %, орыстарда – 4,9%, отырықшы қазақтарда – 7,5%, көшпелі қазақтарда – 21,3%-дан асқан еді. Дәл осы жағдайда, 1931-1933 жылдары қорқынышты ашаршылық басталды, бір дерек бойынша – жергілікті халықтың жартысына жуығы, ал басқалары бойынша 2,5-тен 3,0 млн.қазаққа дейін. Қазақ халқына демографиялық апат әкелген бұл қайғылы оқиғалар (кейбір ғалымдар оны этноцид деп атады) өнеркәсіптік және теміржолшылардың қарқынды құрылысында, сауатсыздықты ойдағыдай жоюда, білім деңгейін көтеруде және Қазақстан халқының басқа да әлеуметтік-экономикалық және мәдени жетістік-терінде орын алды. 1927-1930 жж. Сібірді Орталық Азиямен және Қазақстанның оңтүстігімен байланыс-тыратын Түркістан-Сібір темір жолы салынды, 1930 жылдардың басында тас көмірдің ең бай кен орындары-Қарағанды көмір бассейнін игеру басталды, көп ұзамай Донбасс пен Кузбасстан кейін Кеңес Одағының үшінші көмір стокеріне айналды. Қазақстанның шығысында, орталық және оңтүстігінде түсті металлургия дамыды, онда Шымкент қорғасын зауыты, Балқаш мыс балқыту зауыты, Риддер металлургия зауыты, Жезқазған, Қоңырат кеніштері және т.б. сияқты ірі қала құраушы кәсіпорындар пайда болды, олардың негізінде ескі қалалар мен жұмысшы кенттер пайда болды [9].

1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағы 1897 жылғы Ресей империясының және Октябрь социалистік революциясының, азаматтық соғыстың, жаңа экономикалық саясаттың және т.б. жалпы халық санағынан кейін, әсіресе жер-су реформасы мен шабындық және егістік жерлерді қайта бөлуден кейін, сондай-ақ бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде қираған халық шаруашылығын қалпына келтіруден кейін болған Қазақстан халқы құрамының үлкен өзгерістері тіркелді 1914-1918, сондай-ақ 1918-1920 жылдардағы азаматтық соғыс, оның айтарлықтай нәтижелері 1926 жылға қарай Қазақстан халқының санының өсуіне және құрамының нығаюына оң әсерін тигізді [7].

1926 жылға қарай 1897 жылмен салыстырғанда Қазақстан халқы бір жарым есеге жуық, 149,4%-ға өсті, ал 1917 жылға қарағанда 29,9 мыңға азайды, бірақ тұтастай алғанда 1917 жылғы деңгейге дерлік қалпына келді, бұл жергілікті халықтың табиғи өсімі есебінен де, негізінен орыс мигранттарының ұйымдастырылмаған ағыны есебінен де орын алды украин шаруалары, Ресейдің ішкі провинцияларынан, сондай-ақ Орта Азиядан келген жұмысшылар мен қолөнершілер. Орта Азия республикаларын ұлттық межелеу нәтижесінде Жетісу және Сырдария облыстары Қазақ АССР-мен қайта қауышты, бұл да Қазақстан халқының санын ұлғайтты және құрамын нығайтты. Мұның бәрі, әрине, Қазақстан халқы құрамының полиэтностық процесінің күшеюіне әсер етті, бұл өз кезегінде өз Республикасындағы байырғы халықтың үлес салмағына әсер етті. Мұнда ХХ ғасырдың басында қазақ халқы бірінші дүниежүзілік соғыстың ауыртпалығы, 1916 жылғы қазақтар көтерілісі сияқты бірқатар қайғылы оқиғалар-ды бастан өткергенін атап өтеміз. Ресей отаршылдық саясатына қарсы және оны тұрақты, жазалаушы әскерлермен аяусыз басу, 1918-1920 жылдардағы азаматтық соғыс, 1918 және 1921-1922 жылдардағы ашаршылық осы оқиғалардың барлығына байланысты 1897-1917 жылдардағы қазақтар саны (20 жыл ішінде) небәрі 222,3 мыңға өсті. яғни жылына орта есеппен 11,1 мың, ал 1917 жылы - 1926 жж. – 512,6 мыңға, яғни 10 жыл ішінде - 51,2 мыңнан, бұл тұрмыстағы және материалдық қамтамасыз етудегі қиын жағдайларға, денсаулық сақтаудың әлсіз немесе толық болмауына, өмір сүру ұзақтығының төмендігіне және т. б. байланысты қазақтардың табиғи өсімінің төмен деңгейін (жоғары өлім-жітім, әсіресе балалар өлімі және туу деңгейінің төмендігін) көрсетеді. бұл Қазақстандағы байырғы халықтың үлес салмағы 1897-1917 жылдары 23,7%-ға-81,7%-дан 58,0%-ға, ал 1917 жылы 1926 жылдан бастап небәрі 0,5%-ға, яғни жыл сайын 0,05%-ға төмендеуіне әкелді. Бұл байырғы халықтың азаюына байланысты емес, оның үлес салмағының төмендеуіне байланысты болды (1897-1917 жж., 2,08 миллионнан астам адам санының өсуімен, ал 1917-1926 жж. - тек 29,9 мың адамның қысқаруымен.) өткен халықтың ағыны нәтижесінде бұл қазақтардың үлес салмағын азайтты, бір жағынан бірқатар еуропалық және кейбір түркі-мұсылман этникалық топтары өкілдерінің, бірінші кезекте орыстар, украиндар, өзбектер және т.б. өкілдерінің үлес салмағын арттырды. Мәселен, мысалы, орыстардың саны

1897-1917 жылдары 454,4 мыңнан 1099,8 мыңға дейін өсті. 645,4 мыңға, ал 1917-1926 жылдары – 175,2 мыңға, олардың үлес салмағы: 1897 жылы 10,9% – дан 1917 жылы 17,6% - ға дейін және 1926 жылы 21,6% - ға дейін өсті. 79,5 мыңнан 653,5 мыңға дейін, одан да көп 6 есеге, ал 1917-1926 жылдары – 1,3 есеге, 860,2 мыңға дейін, ал үлес салмағы 1897 жылы 1,9%-дан 1917 жылы 10,4%-ға дейін және 1926 жылы 13,9%-ға дейін көтерілді. (1,3%) 63,4 мың ұйғыр (1,0%), 51,0 мың неміс (0,8%), 25,5 мың белорус (0,4%), 42,0 мың. корейлер (0,6%) және 86,2 мың басқа (1,4%). Әрине, басқа этникалық топтардың, әсіресе шығыс славяндардың барлық өкілдері отаршылдық кезеңінде (XVIII ғасырдан бастап) басталған Қазақстан халқының құрамының полиэтностық процесін күшейтті. 1897-1926 жылдар кезеңінде Қазақстанның демографиялық дамуы осындай болды.

1926-1939 жылдары болған өзгерістерді талдау кезінде біз 1939 жылғы Бүкілодақтық санақ материал-дарына сүйенеміз.кез-келген халық санағы елдің әлеуметтік-экономикалық және демографиялық дамуын зерттеудің, әсіресе оның жағымды және жағымсыз жақтарын анықтаудың, сондай-ақ болашаққа қажетті шараларды әзірлеу мен жүзеге асырудың ең құнды көзі болып табылатыны белгілі. Өкінішке орай, 1939 жылғы Бүкілодақтық санақ материалдары, 1937 жылғы санақты айтпағанда, ұзақ уақыт бойы оқырман-дардың кең ауқымы үшін ғана емес, сонымен қатар демографиялық процестердің жай-күйін тікелей зерт-теген кеңес ғалымдары үшін де қол жетімді болмады. Қазақстанның Орталық мемлекеттік мұрағатында 1959 жылғы әкімшілік-аумақтық бірліктерде қайта есептелген республика бойынша 1939 жылғы санақ-тың үзінді материалдары бар бірнеше істер ғана сақталған. 1939 жылғы санақ материалдары Қазақстан бойынша Ресейдің мемлекеттік экономика мұрағатында сақтаулы (1562 Ф. КСРО Мемлекеттік жоспары-ның халық-шаруашылық есебінің Орталық басқармасы, ББ.оп. 329 және 336). Белгілі зерттеушілер Ю.А. Поляков пен А.А. Исупов атап өткендей, "демографиялық және әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштердің кең ауқымы бойынша баспасөзге дайындалған санақ қорытындылары жіктелді және жарық көрмеді [10]. Тек 1992 жылы академик Ю.А. Поляков пен тарих ғылымдарының докторы В.Б. Жиромская бастаған Ресей Ғылым Академиясының Ресей тарихы институтының ғалымдар тобы 1939 жылғы Бүкілодақтық халық санағының негізгі қорытындыларын жариялай алды, онда Қазақстан мен оның облыстары бойынша кейбір қысқаша мәліметтер бар болса да, жалпы одақтық материалдар бар [8].

1935 жылдың 8 қаңтарында Алматыда өткен Кеңестердің бүкілқазақтық IX съезінің қаулысында: «Шаруа қожалықтарының 85% ұжымдастырылды. Қазақстандағы жұмысшылар мен қызметшілер саны 1930 жылы 330 мыңнан, 1934 жылы 655 мыңға өсті, оның ішінде қазақтардың саны 30% дан 42%-ға көтерілді. Көшпенді шаруашылық түгелдей жойылды», - деп атап көрсетілді. Әрине, мұндағы айтылып отырған жетістіктер қазақ халқының «қызыл қырғыны» арқылы жүзеге асқаны белгілі. Ұжымдастыру және сонымен бірге отырықшыландыру ауылдың ғасырлар бойы қалыптасқан өмір салтын түп негізіне дейін күйретті. Қазақ қоғамының табы жойылып қана қойған жоқ, мындаған жылдар көшпенді өркениет, жасаған барлық тіректер қиратылды. 1930-1932 жылдары аштық етек алды. Егер халықты жедел отырық-шылыққа көшіріп, колхоздарға күштеп біріктіріп, қолындағы малы мен азығын тартып алмаса, ашаршы-лық зардабы демографиялық апатқа ұласпас еді. Кәмпескелеу кезеңінен кейін республикадағы мал қорының жойылып кетуі де бұған тікелей себеп болды. Бұл туралы шетелдік ғалымдардың да айтқан пікірлері бар. Соның бірі Гувер университетінің ғылыми қызметкері Р.Конквест: « Қазақтардың саны 1926 жылы 1233 мың шаруашылықтан 1936 жылы 565 мың шаруашылыққа кеміген. Қазақтардың қырылуы оның малын тартып алуына тікелей байланысты. 1929-1933 жылдары Қазақстанда ірі қара 7 миллион 442 мыңнан 600 мыңға дейін, қой саны 21 миллион 943 мыңнан 1 миллион 727 мыңға дейін кеміді. Тамағы ет пен сүтке негізделген қазақ ауылдарында енді талшық етер ештеңе қалмады», - деп айтып [11] және жазып келтіргендері біздің аштық туралы айтқандарымызға дәлел болады.

Тарихи зерттеулерде Қазақстандағы 1931-1933 жылдардағы ашаршылыққа байланысты әр түрлі пікірлер мен деректер айтылып жүр.

1926 жылғы санақ бойынша Қазақ АССР-ның территориясында 3 миллион 627 мың 612 қазақ тұрған болса (республика халқының 58,5% -ы), 1937 жылғы санақ мәліметінде 2 миллион 181 мың 520 адам (42,6%-ы), ал 1939 жылғы санақтың нәтижесінде өз жеріндегі қазақтардың саны 2 миллион 327 мың 625 адам болған (37,8%). 1926-1937 жылдар аралығында қазақтардың саны 1 миллион 446 мың 092 адамға, демек 15,9%-ға кеміген болса, ал 1926-1939 жылдар аралығында 1 миллион 299 мың 987 адамға, немесе 20,7%-ға кем болып шықты [8]. Әрине, бұл толық мәлімет емес. 1930 жылдың ортасына қарай республикадағы халықтың жалпы саны әлі де біршама тұрақты күйінде болатын. Ол кезде Қазақстандағы түпкілікті халықтың саны 4 миллион 120 мың адам еді.

Осыған сәйкес ашаршылық жылдары қазақтан 2 миллионға жуық адам, немесе олардың 49,0%-ы құрбан болды деп жобалайды кейбір зерттеушілер. Егер 1920 жылдары халықтың табиғи шетінеуі әрбір 1000 адамға шаққанда 25 адамнан келсе, 1931-193 жылдары ауру-сырқаулардан 250 мыңдай адам 7,0 пайыз шығын болды. Сондықтан таришы- демографтардың айтуынша ашаршылық пен соған байланысты ауру- сырқаулардың салдарынан тікелей шығын болған қазақтардың саны 1 миллион 750 мың адамға немесе республикадағы барлық қазақтардың 42,0%-ына жеткен.

Кеңестендіру жылдары Қазақстанда жүргізілген күштеп ұжымдастыру мен отырықшыландырудың қазақ халқының тарихы мен тағдырына ауыр демографиялық апат тудырғанын шетелдік тарихшылар сол 1930 жылдардың өзінді-ақ айтқан болатын. Содан бері шетел ғалымдарының еңбектері мен басылым-дарында Қазақстанда 1930 жылдардың басындағы ашаршылықтан қанша адам шығын болғандығы жөнінде қызу пікірталастар жүрді.

Батыс зерттеушілерінің еңбектерінде ашаршылық жылдарында Қазақстандағы адам шығыны жайлы әркелкі мәліметтер келтіріледі. Мысалы, американ маманы М.Олкотт ашаршылық құрбандары 2 миллион адамды құрады десе [12], Б.Шпиллер өз мәліметінде құрбан болғандар саны 860 мыңнан астап дем, ал Р.Конквест пен С.Уиткрофт ашаршылыққа ұшырағандар қатары 1 миллион адам деген мәліметті ұсынады [13].

Біздің тарихшы-демограф ғалымдарымыз 1931-1933 жылдардағы ашаршылық құрбандарын 1,5 миллионнан 3 миллионға дейін жеткізіп жүр [14]. Қазақстанда үш жылға созылған ашаршылық кезеңіндегі адам шығыны туралы көптеген құжаттардың ғылыми айналымға енгеніне қарамастан, отандық зерттеушілеріміз әр түрлі деректік мәліметтер келтіруде. Мысалы, академик М.Асылбеков бір зерттеуінде 1926 жыл мен 1939 жылғы санақ аралығында республикамыздың өз ішіндегі қазақтар саны 1 миллион 180 мың адамға немесе 33,0%-ға азайғанын нақты деректерге сүйене отырып шығарады. Ал академик Б.Төлепбаев пен В.Осипов осы жылдары қазақтардан 1 миллион 50 мың мен 1 миллион 100 мың арасындағы адам, ал республикадағы өзге ұлттары арасынан 200-250 мыңдай адам аштықтың құрбаны болды деп есептейді. Ал, академик М.Қозыбаев бастаған ғалымдар бірнеше мақалалары мен зерттеу еңбек-терінде, ашаршылық жылдары 2 миллион 100 мың адам опат болды, оның 1 миллион 750 мыңы қазақтар деп көрсетеді және оларды тарихшы ғалым Т.Омарбеков те қолдайды. Осыларға шамалас тұжырымды тарихшы ғалым, академик М.Асылбеков пен тарихшы-демограф, ғалым Ә.Ғалиев да айтады [9]. Олардың есебі бойынша осы жылдары табиғи шығынмен қоса есептегенде 1 миллион 745 мың адам опат болған. Демограф-ғалым М.Тәтімұмов өзінің еңбектерінде 2 миллион 100 мың – 2 миллион 300 мың адам ашаршылық құрбандары болды деп мәлімдейді [14, 54]. Осы пікірді тарихшы, профессор Т.Омарбеков тарихи жағынан жан-жақты қарастыру арқылы қолдап, ғалым өзінің зерттеулік мәліметтерімен көрсетеді. Сонымен бірге жазушылар Б.Нұржекеев пен С.Елубаев ашаршылық жылдарын публицистикалық қырынан зерттей келіп, құрбандар санын 2 миллионнан 3 миллионға дейін деп есептейді. Ал, 1926-1939 жылдар аралығында Қазақстан халқының этнодемографиялық құрамындағы өзгерістерді зерттеген С.Айымбетов болса, М.Тәтімұмов пен Т.Омарбековтың тұжырымдарын қолдай отырып, аштық жылдарында құрбан болған қазақтардың саны 2,5 миллионға жуықтайды деп есептейді. А.Алексеев пен Н.Масанов 1930 жылдардың басындағы ашаршылықта қазақтардың 46,8%-ы, яғни 1794,4 мың адамы құрбан болды деген пікір білдіреді. Сондай –ақ, Б.Елекеев пен Қ.Алдажұманов ашаршылықтың шығыны, әсіресе, 9-ға толмаған балалар арасында 60 пайыз болғанын, ал ең көп, шығын емшектегі сәбилер арасында 72 пайыз болды деген ойларын айтады [10].

Иә, сұм ажал өз қолымен қорек таба алатын ересектер арасында сирей түсуі, ал тым кішкентайлар мен қариялар арасында жиі кездесуі заңдылық, қырғынға көп ұшыраған емшектегі сәбилер, жас балалар және қарттар болып шығады. Себебі, ата-анасынан айырылған, панасыз жас балалар өз бетімен тамақ таба алмаса, ал, қарт адамдар әлсіздіктен аштық азабына шыдай алмай жан тапсыруға мәжбүр болған.

Халықтың саны, жынысы және жасы. 1939 жылғы Бүкілодақтық халық санағы Кеңес өкіметінің елдің Ауыл шаруашылығын үдемелі индустрияландыру және күштеп ұжымдастыру саясатының бірқатар оң және теріс салдарын анықтады. Бұл зардаптар ең алдымен Қазақстан халқының саны мен құрамына әсер етті, ол 1926 жылмен салыстырғанда, яғни 12 жылдан астам уақыт ішінде небәрі 1,3%-ға (6073979 адамнан 6151102 адамға дейін, яғни 77,1 мың адамға), оның ішінде ерлер-3%-ға, ал әйелдер, керісінше, ол 0,5%-ға қысқарды. Өңірлік бөліністе осы кезеңде мынадай өзгерістер болды: Қарағанды облысының халқы 41,8%-ға, Оңтүстік Қазақстан облысының халқы 22,2%-ға, Шығыс Қазақстан облысының халқы 18,8%-ға, Солтүстік Қазақстан облысының халқы 12,2%-ға, Алматы облысының халқы 9,9%-ға, Гурьев облысының халқы 5,6%-ға өсті. Керісінше, Павлодар облысы халқының саны 32,1%-ға, Қостанай облысы – 23,1%-ға, Ақмола облысы – 14,4%-ға, Батыс Қазақстан облысы – 10,2%-ға, Ақтөбе облысы-7,7%-ға, Семей облысы-9,8%-ға қысқарды. 1926 жылдың деңгейінде Жамбыл облысының халқы қалды (99,7%) [11]. Бұл 1930 жылдардың басында жаппай ашаршылыққа

байланысты Қазақстандағы демографиялық апаттың нәтижесі болды. 1930-1933 жылдары ғана Қазақ АССР Халық-Шаруашылық есеп басқармасы-ның деректері бойынша ауыл халқының саны 5.873 мыңнан 2 493,5 мың адамға дейін, яғни 3 479,5 мың адамға немесе 59,2% - ға қысқарды деп айту жеткілікті [15]. Бұл орны толмас шығындардың барлығы негізінен жергілікті тұрғындар есебінен болды (бұл туралы Ұлттық құрамды талдауға байланысты айтылатын болады), бірінші кезекте солтүстікте – Павлодар, Қостанай, Ақмола, Батыста – Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Гурьев және шығыста-Семей облыстарында, бұл туралы жоғарыда айтылған.

Салыстыру үшін Одақ және басқа ұлттық республикалар туралы мәліметтер келтіреміз. КСРО бойынша осы 12 жылда халық саны небәрі 16%-ға өсті, салыстырмалы түрде жоғары өсім тек Тәжікстанда – 43,8%-ға, Арменияда – 45,5%-ға, Әзірбайжанда - 38,5%-ға және Өзбекстанда - 37,4%-ға ғана байқалды. Түркіменстанда халық саны небәрі 25,4%-ға, ал РСФСР-да - 17,1%-ға және Беларуссияда-11,8%-ға өсті. Қазақстаннан кейін Украинада халықтың ең төменгі өсімі-6,6% болды [16]. Осылайша, КСРО-ның екі Республикасы - Қазақстан мен Украина басқаларға қарағанда 1931-1933 жылдардағы жаппай ашаршылықтан қатты зардап шеккені байқалады.

Қорытынды. Сонымен, 1931-1933 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық туралы әр түрлі деректерді саралай келіп, біз демограф М.Тәттімовтың қазақ құрбандары 2 миллион 22 мың деп көрсетуін, және тарихшы ғалым, профессор Т.Омарбековтың мәліметтерін, немесе С.Айымбетовтың 2 миллион 500 мыңға жуық деген есепін қолай отырып, аталған кезеңде қазақ халқының 3 миллион адам құрбан болды деп тұжырым жасаймыз. Бірақ 1926-1927 жылдар арасында, халық санақтарының ресми мәліметтері көрсеткендей, қазақтардың саны Одақ бойынша 1 миллион 106 мыңға, кеміп кеткенін де ескертуіміз керек [17]. Мұндай тұжырымға келуіміздің бірқатар есептік негіздері бар. Біріншіден, 1926 жылғы санақта қазақтардың саны шамамен 6-7 пайызға кемітіліп көрсетілген деген М.Тәттімовтың болжамы бойынша қазақтардың санына 455 мың 7,0 пайыз адамды қоссақ Қарақалпақстандағы қазақтарды есептегенде республикада 3 миллион 628 мың қазақ болды және Солтүстік өлкедегі Қостанай облысын қоспағанда, Орал, Семей губерниясындағы, Адай уезіндегі ескі атпен қырғыздар деп жазылып кеткен 5573 қазақты ескерсек, республикада 4 миллион 88 мыңнан астам қазақ болғандығына көз жеткіземіз. Екіншіден, С.Ақатаевтың құрбан болғандардың 1 миллионнан астамы балалар деп мәлімдеуін тағы қосамыз. Үшіншіден, Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағатынан бұрынғы Семей облысының Абай ауданының 12 ауылында 1932 жылдың қараша айында 1062 адам қайтыс болып, 82 сәби туылса, желтоқсан айында 1102 адам мерт болып, 84 сәби дүниеге келгендігі туралы мәлімет сақталған. Сонымен қатар, Балқаш ауданында жергілікті ОГПУ-дің мәліметі 60 мың қазақтың 32 мыңы құрбан болды деген де деректер бар [15]. Мұндай жағдайлар сол жылдары республика көлеміндегі қазақ аулдарының көпшілігін қамтыған еді. Төртіншіден, тарихшы ғалым, академик М.Асылбеков пен тарихшы-демограф Ә.Ғалиевтің ашаршылық 1934 жылы да жалғасты деген тұжырымдарын қолдаймыз [9]. Себебі, адам организмы қатты әлсірегенде өмірге қауіпті әр түрлі ауруларға шыдамсыз келетіні белгілі. Сол жылдары ашаршылықтың салдарынан Қазақстан бойынша сүзек сияқты және тағы басқа ауруларға көптеген адамдар шалдыққанын айта отырып, соны құптайтын деректерге жүгінсек, 1934 жылы сүзектің әр түрімен 12719 адам ауырған екен. Ендеше бұл деректер осы күндері айтылып жүргендерден қазақтың әлдеқайда көп шығынға ұшырағандығын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Михайлов В. *Хроника Великого Джута*. – Алматы: Жалын, 1996.- 389 с. С.44
2. Шоқай М. *Кеңестер билігіндегі Түркістан*. – Алма-Ата: 1992. – 9 б.
3. Омарбеков Т. *Дәстүрлі қазақ шаруашылығын қорғаушылар қалай айыпталды? // Ақиқат. 1993. – № 5. 59-б.. Омарбеков Т. Шаруаларға шабуыл қалай басталды? // Ақиқат. 1993. № 6. 51.б.*
4. Қариева Т. *Ашаршылық зардаптары // Қазақ тарихы. 2001. №6. 356 б.*
5. Алдажұманов Қ.С. *Қазақстандағы 30-жылдардағы ашаршылық пен саяси қуғын-сүргін тарихынан.// Отан тарихы 2013. №4 (64). 176-184 бб. 177 б.*
6. Талдыбаев Ж. *Қазақстандағы ашаршылық салдары // Қазақ тарихы 2010. №4. 38 б.*
7. *Всесоюзная перепись населения 1926 года. Каз ССР. Т 8. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1928. -15-19 с. ; Сборник матер. Каз ССР. – Кызыл-Орда, 1928.-3 с.*
8. *Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. Под. Ред. А.Полякова. - Москва, 1992.-27 с.; ҚР ОМА.698-қор, 21- тізбе, 226-іч,*
9. *История рабочего класса советского Казахстана. – Алма-Ата, 1987. – Т. 1.; Асылбеков М.Х., Жаркенова А.М. Население Казахстана в конце XIX – начале XX вв. (1897-1917 гг.). – Алматы, 2001. – С. 25; Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). – Алма-Ата, Ғылым, 1991. – С. 187.*

10. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М., 1992. – С.3.
11. Конквест Р. Жатва скорби // новый мир. 1989. №10. С179-200.
12. Olkot M. The Collectivization Drive in Kazakhstan Russian Review. 1981. Vol 40, no 2. P.122-142
13. Уиткрофт С. Показатели демографического кризиса в период голода. // Голод в СССР. 1929-1934 гг. М., 2013. Т.3. С.767
14. Тәтімов М. Қазақ әлемі (Қазақтың саны қанша? Қазақ қашан, қайдан қуылған, қырылған және атылған) Алматы: Атамұра, 1993. -160 б.
15. ЦГА РК. Ф. 698. – Оп. 21. – Д. 226, Л.86; Д. 227. Л.31; Д. 228. Л.34.
16. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М., 1992. – С.3.
17. Всесоюзная перепись населения 1937 года. Краткие итоги.-Москва: Институт истории СССР АН ССР, 1991.-96 с.

References:

1. Mihajlov V. Hronika Velikogo Dzhyta. – Almaty: Zhaly, 1996.- 389 s. S.44
2. Shoқaj M. Кеңестер билігіндегі Түркістан. – Alma-Ata: 1992. – 9 б.
3. Omarbekov T. Dәstүрлі қазақ шарыашылуын қорғайшылар қалай ажуғталды? // Ақиқат. 1993. – № 5. 59-б.
4. Omarbekov T. Шарыаларға шабыул қалай басталды? // Ақиқат. 1993. № 6. 51.б.
5. Қариева Т. Asharshylyқ zardaptary // Қазақ тарихы. 2001. №6. 35b б.
6. Aldazhұmanov Қ. S. Қазақстандағы 30-жылдардағы ашаршылық пен саяси қуғын-сүргін тарихынан.// Отан тарихы 2013. №4 (64). 176-184 bb. 177 b.
7. Taldybaev Zh. Қазақстандағы ашаршылық салдары // Қазақ тарихы 2010. №4. 38 б.
8. Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1926 goda. Kaz SSR. T 8. – М.: CSU Soyuz SSR, 1928. -15-19 s.; Sbornik mater. Kaz SSR. – Kyzyl-Orda, 1928.-3 s.
9. Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 goda: Osnovnye itogi. Pod. Red. A.Polyakova. - Moskva, 1992.- 27 s.; ҚР ОМА.698-қор, 21- тізбе, 226-іш,
10. Istoriya rabocheго klassa sovetskogo Kazahstana. – Alma-Ata, 1987. – Т. 1.; Asylbekov M.H., Zharkenova A.M. Naselenie Kazahstana v konce HIX – nachale HH vv. (1897-1917 gg.). – Almaty, 2001. – S. 25; Asylbekov M.H., Galiev A.B. Social'no-demograficheskie processy v Kazahstane (1917-1980 gg.). – Alma-Ata, Fylym, 1991. – S. 187.
11. Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 goda. Osnovnye itogi. – М., 1992. – С.3.
12. Konkvest R. Zhatva skorbi // novyj mir. 1989. №10. S179-200.
13. Olkot M. The Collectivization Drive in Kazakhstan Russian Review. 1981. Vol 40, no 2. P.122-142
14. Uitkroft S. Pokazateli demograficheskogo krizisa v period goloda. // Golod v SSSR. 1929-1934 gg. M., 2013. T.3. S.767
15. Tәtimov M. Қазақ әлемі (Қазақтың саны қанша? Қазақ қашан, қайдан қуылған, қырылған және атылған) Алматы: Атамұра, 1993. -160 б.
16. CGA РК. F. 698. – Оп. 21. – Д. 226, Л.86; Д. 227. Л.31; Д. 228. Л.34.
17. Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 goda. Osnovnye itogi. – М., 1992. – С.3.
18. Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1937 goda. Kratie itogi.-Москва: Institut istorii SSSR AN SSR, 1991.-96 s.